

Essay

Worstelen met tijdsparadoxen.

Een verkenning van de politieke kracht van paradoxen.

Dirk Geldof¹

Temidden van een ongekende welvaart ontbreekt het vele mensen aan de tijd om er van te genieten. Dat is de basisparadox in het boek *'Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij'*. Heel wat mensen herkennen zich in deze schijnbare tegenstelling. Het dwingt tot verwondering of tot reflectie, over het eigen leven en over de manier waarop we in onze maatschappij met tijd, overvloed en levenskwaliteit omgaan.

Paradoxen zijn op het eerste gezicht tegenstrijdige en soms contra-intuïtieve vaststellingen. Werken met paradoxen is echter meer dan een stijlfiguur of een veredelde oneliner. Het is ook een denkmethode om de samenleving een spiegel voor te houden en te wijzen op de eigen tegenstellingen. Niet alleen in ons omgaan met tijd, maar ook in het omgaan met ecologie, economie of met elkaar is het nuttig om paradoxen bloot te leggen, ook – of zeker? – in tijden van postmoderne versplinterdheid.

Dit artikel valt uiteen in twee delen. In een eerste deel schets ik een aantal tijdsparadoxen, die uitvoeriger aan bod komen in het boek *'Onthaasting'*. In ons omgaan met tijd(tekort) en in het huidige tijdsdebat vinden we immers tal van reële en schijnbare tegenstrijdigheden, zowel in de literatuur erover als in ons dagelijks handelen. In het tweede deel sta ik vervolgens stil bij het denken in termen van paradoxen en de politieke bruikbaarheid hiervan voor een groen project.

Tijdsparadoxen in een gehaaste maatschappij

Onze risicomaatschappij wordt gekenmerkt door tijdsparadoxen. *Zo was de officiële individuele arbeidstijd nog nooit zo kort, maar staat tijdtekort juist nu hoog op de agenda.* Verklaringen voor deze paradox liggen in het samenballen van een carrière: tussen 25 en 45 jaar zitten we in het spitsuur van het leven. De verkorting van de individuele arbeidstijd wordt ruim gecompenseerd door de doorbraak van het tweeverdienerschap. Verder vervaagt de grens tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd: velen zijn altijd mobiel bereikbaar of sturen 's avonds of in het weekend verkoopresultaten, teksten of post elektronisch door van thuis. Cruciaal is echter dat vrije tijd uitgroeide tot consumptietijd en prestatietijd. Deze consumptie vereist niet alleen een ontzettend grote en onhoudbare ecologische voetafdruk; ze is soms dwangmatig geworden. In onze vrije tijd steeg de ontspanningsdruk. *'We moeten nog zoveel'* leidt tot perverse effecten als *vrijetijdsstress*. Deze druk is gedeeltelijk het resultaat van de verregerende vermarkting en commercialisering van het vrijetijdsaanbod; maar evenzeer leggen mensen voor zichzelf de lat steeds hoger in hun vrijetijdsambities. Het streven naar kwali-tijd – een zo kwalitatief mogelijk invullen van de schaarse vrije tijd – leidt zo tot een sterke planningsdruk op die 'vrije' tijd.

Op het werk, in het huishouden én in de vrije tijd gaan mensen vandaag voortdurend op zoek naar tijd. We proberen tijd te maken door tijdsbesparende en energieverslindende machines te kopen, door taken uit te besteden via de groeiende markt van persoonlijke (nabijheids)diensten en door tijd beter te plannen. Mensen worden stilaan de planbureau's van hun eigen leven. Zo stuiten we op een andere tijdsparadox: *hoe meer tijd we besparen, hoe minder we er lijken te hebben*. De objectieve tijd die we besparen geeft immers nog geen subjectieve tijd, geen gevoel van tijd te hebben. Dat tijdsgevoel wordt steeds schaarser in een overhaaste maatschappij, waarin mensen rondhollen als een mierenhoop op speed.

¹ Met dank aan Katrijn Vanderweyden voor haar commentaren in een (deels digitale) socratische dialoog.

Tijd onder consumptiedruk

Alles gaat vandaag sneller, en dus ook beter? Niet altijd. De haast- en snelheidsfixatie gaat steeds meer ten koste van onze *levenskwaliteit*. Zo willen we ons meer en sneller *verplaatsen*: 'wij zijn altijd onderweg alleluja' lijkt het lijflied van de gehaaste Europeaan. De tijdswinst van snellere verplaatsingen gaat echter volledig verloren aan meer en verdere verplaatsingen, en aan uren filetijd. We stuiten hier op contraproductiviteit. De snelheidsfixatie is bovendien moordend voor het milieu. Onthaasten is dan kiezen als individu om je minder en anders te verplaatsen. Een onthaastingsbeleid en een duurzaam mobiliteitsbeleid gaan hand in hand.

De consumptie en snelheidsfixatie werkt ook in de vakantietijd. We gaan meer en verder op reis, maar ook korter. Daardoor verandert vakantie langzaam in verplaatsingstijd. *Been there, done that*, is de slogan van de gehaaste toerist, die met de gids in de hand van de ene bezienswaardigheid naar de andere rent of wordt gereden. We gaan meer (maar korter) op vakantie, maar reizen minder dan ooit: het gevoel er volledig 'uit' te zijn en het opstaan voor niet-geplande ervaringen is verdrongen in strakke tijdschema's en geprogrammeerde reisgidsen en reizen.

Ondertussen versnelt de economie verder. Naast de geleidelijke evolutie naar een energieverblindende 24-uurs-economie neemt de duurzaamheid van producten eerder af dan toe. De *work-and-spend-cyclus* versnelt voortdurend. Wie laat nu nog een computer van drie jaar oud of een gsm van twee jaar oud herstellen? Weg ermee! Er is nieuwer, beter en sneller op de markt. De kunstmatige veroudering van kleding – mode geheten –, electro, computer of auto's vraagt meer en meer geld en tijd van consumenten, maar ook meer en meer energie en grondstoffen van onze aarde. De ontzettende toename van technologische kennis gaat zo samen met een afnemende duurzaamheid van goederen.

De afname van levenskwaliteit door te grote tijdsdruk is voor velen het meest prangend in de moeilijke combinatie tussen de job, de relatie en andere sociale activiteiten. Druk-druk-druk kost heel wat menselijke energie en een goed stress- en tijdsmanagement. Dit soort leven vreet ook andere energie, voor de snelle verplaatsingen, het hoge consumptieniveau en de bergen afval die we achter ons laten. Zo groeit tijd tot een nieuwe luxe uit.

De behoefte aan onthaasting vormt een tegenreactie op overhaasting. Niet toevallig vormt onthaasten bij velen een eerste stap naar '*downshiften*'. Deze engelse term van Juliet Schor beschrijft een bewust minder consumeren door afstand te nemen van de groeiende consumptiedwang. Een verlaging van de (deels overbodige) consumptie schept dan ook de mogelijkheid tot arbeids- en inkomensvermindering, waardoor tijd vrijkomt voor een meer evenwichtige combinatie van de verschillende levenssferen.

Levenskwaliteit als hefboom

Willen we onthaasting niet herleiden tot individuele keuzes, is het belangrijk het begrip juist te omschrijven. Hier ligt ook de link naar duurzame ontwikkeling. Onthaasten betekent *tijd ontschaarsen* en verlangzamen. Het is ruimte laten voor een ademende agenda, waarbij we niet voortdurend van de ene afspraak naar de andere taak moeten rushen. Dit vereist voortdurend keuzes, niet alleen in de combinatie tussen werk en andere activiteiten. Het vergt ook beperkingen in het consumptiepatroon. Kiezen voor minder consumptie, maar met een hogere kwaliteit en duurzaamheid vormt een cruciale hefboom om autonomie tegenover tijd te herwinnen. Minder consumeren betekent minder tijd moeten besteden om alle dingen te kopen en met de laatste nieuwe modes mee te zijn, maar ook minder arbeidstijd om het geld voor dit alles te verdienen. Daarom heeft '*downshiften*' of zelfbeperking van consumptie ook alles met onthaasting te maken.

Kiezen voor duurzame ontwikkeling betekent dus ook, aandacht voor vormen van verlangzaming en voor downshifting. Minder, maar meer kwaliteitsvolle en duurzame, consumptie is één hefboom. Langzamer, maar beter, leven een tweede. Een *ecologie van de tijd* vertrekt van het idee, dat een langzamer, duurzamer omgaan met tijd, een hefboom vormt voor meer levenskwaliteit. Dit moet dan wel toegankelijk zijn voor alle sociale groepen in de samenleving, en niet alleen voor hoger opgeleide tweeverdieners die het zich op zeker moment financieel en cultureel kunnen veroorloven, om het even wat rustiger aan te doen. Om deze

ecologische en sociale redenen, vormt het onthaastingsdebat een ideale link met het streven naar duurzame ontwikkeling. Het tijdsdebat is cruciaal voor de groenen. Met de aandacht voor levenskwaliteit, vinden we hier aansluiting bij directe tijds- en stressproblemen van mensen: het persoonlijke wordt politiek. Tenzelfdertijd vormt het een mooie opstap om het duurzaamheidsdebat aan de klachten over tijdstekort toe te voegen.

Paradoxen blootleggen: een ruime traditie...

Voor een meer gedetailleerde analyse van de tijdsparadoxen verwijs ik naar *'Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij'*. Na het boek en op de lezingen erover bleek telkens weer hoe mensen zich door de paradoxen lieten aanspreken, waardoor vaak een boeiende dialoog ontstond over eigen levenskeuzen, gebrek aan keuzemogelijkheden en het maatschappelijk of politiek kader dat bepaalde (tijd)keuzes stimuleert of juist ontmoedigt. Deze reacties deden mijn interesse groeien naar de bruikbaarheid van paradoxen in een politiek verhaal. In het vervolg van dit artikel schets ik een (nog embryonale) verkenning van het werken met paradoxen als instrument voor het politiek-ecologisch project van de groenen.

Paradoxen in ons denken of in de samenleving blootleggen is zeker niet nieuw. Sinds de socratische dialogen hebben tal van auteurs paradoxen als denkoefening gecreëerd of geanalyseerd. Socrates staat erom bekend: de 'dialectische' of 'socratische' methode is naar hem genoemd. Volgens Socrates impliceert de filosofie meer dan een informeel gesprek, en impliceert zij een bepaalde manier van ondervraging die als doel heeft de verdediger van een stelling via een hele serie vragen die elk met ja of nee moeten worden beantwoord, in een logische impasse te voeren. Socrates wilde steeds de innerlijke tegenspraken van een redenering, een stelling, een principe aan het licht brengen. Men spreekt bij Socrates ook van de hermeneutiek: als een vroedvrouw de waarheid aan het licht brengen.

Evenmin zijn het uitsluitend 'groene' denkers geweest die paradoxen hanteren: iedere politieke stroming heeft in min of meerdere mate aandacht voor paradoxen, vanuit haar eigen invalshoek en thematieken. Denken in termen van paradoxen is niet dus nieuw noch groen. Is het dan een zinvolle oefening om op zoek te gaan naar groene, hedendaagse paradoxen? Ja, wil ik beargumenteren.

Paradoxen blootleggen is politiek nuttig en noodzakelijk op twee niveaus. In de eerste plaats gaat het erom, de tegenstrijdigheden in het heersende neoliberale maatschappelijke discours – in het eenheidsdenken of *la pensée unique* – naar boven te halen. Perverse effecten of (vaak ecologische) contraproductieve gevolgen van het heersende economisch beleid of denken worden te gemakkelijk onder de mat geveegd of als onvermijdelijk bestempeld. In de tweede plaats helpt het werken met paradoxen om mensen aan te spreken en delen van het groene verhaal te communiceren, daarbij niet vertrekkend vanuit grote theorieën, maar vanuit confronterende vaststellingen in hun eigen leven. De tijdsparadoxen die ik hiervoor schetste, vormen ideale 'blikopeners' voor een gesprek over persoonlijke levenskeuzes en tijdsdruk, maar ook over de politieke inrichting van een samenleving die tijdschaarste naar individuen afwentelt en waar levenskwaliteit onder druk staat.

Ecologen maken in hun denken vaak gebruik van tegenstellingen in het dominante denken. Roepen we slechts enkele bekende voorbeelden op. Zo bespeelde Ivan Illich in de jaren '70 voortdurend de grens waar reële vooruitgang nog slechts vermeende vooruitgang wordt en omslaat in contraproductieve effecten. In zijn boek *'Deschooling society'* schetst hij hoe het onderwijs mensen dommer maakt, of juist gezegd, hoe de fixatie op één soort kennis andere kundes en vaardigheden verdringt of degradeert. In 'Energieverbruik en andere maatschappelijke tegenstellingen' probeert hij door te berekenen dat we ons sneller te voet of met de fiets kunnen verplaatsen, tenminste wanneer we de tijd meerekenen die we hebben moeten werken om het geld te verdienen om de auto aan te kopen, de verzekering en de benzine te betalen, de onderhoudskosten, ...

De Nederlandse filosoof Hans Achterhuis schetste in zijn omstreden *'Markt van welzijn en geluk'* hoe de uitbouw van en de professionalisering van hulpverlening in de welzijnssector eerder onwelzijn creëert (of kan creëren) door een voortdurende aantasting van autonomie en een voortdurende therapeutisering van problemen door de nieuwe professionele zorgers.

Paradoxen hebben vele vaders. Luc Versteyleen schetste de voorbije decennia vaak op meesterlijke wijze de tegenstellingen tussen wat beloofd wordt en wat is gebeurd, de tegenstelling tussen wat we verwachten of wat de werkelijkheid is die we soms niet willen zien. De eerste twee delen van 'De Morgenmensen' vertaalden heel wat 'Illichiaanse' ideeën en denkwijzen naar de Vlaamse praktijk. Einde de jaren '90 pikte de partij AGALEV er ééntje van op, met de sterke campagne '*De kinderen moeten met de auto naar school, want er is te veel verkeer...*'

Andere paradoxen

De redactie van het tijdschrift Streven presenteerde in februari 2002 een themanummer onder de titel '*Eelt op de ziel*'. In een korte inleiding confronteert de redactie de lezers en auteurs met de stelling dat onze morele conditie er één is waarbij we eelt op de ziel hebben. In het (bijna) volle bewustzijn van de grote morele problemen van deze tijd (van armoede en honger over uitbuiting, oorlog, klimaatveranderingen of wapenleveringen), die we betreuren tot verschrikkelijk vinden, gaan we toch over tot de orde van de dag en genieten we van de kleine activiteiten in ons dagelijkse luxueuze bestaan.

We worden als groenen soms ook met paradoxale keuzes geconfronteerd. Een gekende doodoener is dat we meer economische groei nodig hebben om in milieubescherming te kunnen investeren. Ook het omstreden dossier van de wapenlevering aan Nepal confronteerde de groenen met een pijnlijke paradox. Magda Aelvoet nam ontslag om uit het dilemma te geraken dat zij als vice-premier geen afstand kon nemen van een beslissing van het kernkabinet, maar dat zij diezelfde beslissing (nadat nieuwe feiten opdoken) niet langer in overeenstemming kon brengen met haar geweten. Haar ontslag confronteerde AGALEV evenwel met een paradox: de weg om de wapenwet te kunnen verstrengen in de (ijdele?) hoop medeplichtigheid aan mensenrechtenschendingen in de toekomst te vermijden, liep langs de (licht voorwaardelijke) goedkeuring van de huidige levering en van het vertrouwen in een meerderheid, waarvan sommigen dat vertrouwen juist fundamenteel hadden geschonden. De partij had en heeft niet weinig moeite om deze paradox uit te leggen aan een pacifistische achterban door het geheel in een ruimer perspectief te zetten.

Hebben vraagtekens meer effect dan uitroeptekens in postmoderne tijden?

Onder de brede mantel van het neoliberale eenheidsdenken gaan vele tegenstrijdigheden schuil. Bepaalde redeneringen bevatten (potentiële) tegenstrijdigheden (bv. we moeten meer groeien om in het milieu te kunnen investeren). Er is vaak een kloof tussen het beeld dat vele mensen hebben van de werkelijkheid (bijvoorbeeld dat je met de auto natuurlijk sneller bent dan met de fiets) en de realiteit (dat het teveel aan auto's en files in de binnenstad maken dat de 'trage' fietser sneller ter plekke geraakt dan de 'snelle' auto). Mijn overtuiging groeit dat mensen in toenemende mate op paradoxen stuiten en ze beginnen waar te nemen. Als dit juist zou zijn (en het niet zou gaan om een subjectieve indruk omdat ik me meer in paradoxen interesseer en er dus ook meer opmerk), dan rijst de vraag naar een verklaring.

Paradoxen en perverse effecten hebben hun wortels in een ambigue realiteit. In de huidige risicomaatschappij merken we een toenemende meerduidigheid. Individualisering betekent dat de traditionele maar duidelijke levenspaden en gedragspatronen afbrokkelen en plaatsmaken voor meer eigen keuzen. Er komt een grotere culturele pluraliteit. Ook waarden, normen en zingeving staan in een postmoderne maatschappij meer naast elkaar, al dan niet op voet van gelijkwaardigheid. De ene eet op vrijdag vis uit een vage religieuze traditie, een tweede doet het bewust (omwille van gezondheid, of geloof, of ecologische overtuiging dat vlees een te grote ecologische voetafdruk vereist, ...), een derde koopt die dag een stuk biovlees als gezond begin van het weekend, de vierde verorbert met smaak een hamburger met ketchup. Grotere keuzevrijheid en meerduidigheid op alle levensdomeinen, maakt dat contradicties tussen keuzes en inconsequenties onvermijdelijk zijn op het niveau van individuele keuzes. De werkelijkheid en ons denken worden ook meer ambigu. Eenduidige interpretaties (zo zit de wereld in elkaar) verbrokkelen in een complexere wereld.

Individualisering in een versnellende risicomaatschappij gaat ook samen met toenemende onzekerheid. Niet alleen vallen oude rolmodellen en tradities weg; dit betekent ook dat de kennis die ons handelen stuurt sneller verouderd. Dit leidt ook tot spanningen: mensen moeten beslissen met onvoldoende

informatie en 'kiezen' daarom vaak uit gewoonte. Oude gewoontes blijven dan vaak keuzes bepalen, ook als de realiteit ondertussen drastisch is veranderd.

Mensen hanteren ook steeds vaker een situationele ethiek, waarbij men vanuit verschillende rollen en situaties vaak tegenstrijdige standpunten bepleit. Met een karikatuur als illustratie: de fietser die achter het stuur van de wagen al dan niet binnensmonds vloekt op het gevaarlijke of trage rijgedrag van... die verdomde fietsers. In hoeveel levens- en werksituaties hanteren we niet dergelijke tegenstrijdige ethieken (ook over meer fundamentele zaken), omdat een algemeen waardenkader plaats heeft gemaakt voor een eigen-voordeel-eerst in een hier-en-nu-denken?

Maar ook op macrovlak streeft onze maatschappij erg uiteenlopende en vaak tegenstrijdige doelstellingen na. Vaak leggen paradoxen botsende prioriteiten of keuzes bloot. Paradoxen en tegenstrijdigheden in ons denken en in de realiteit blootleggen, betekent dan het vanzelfsprekende in vraag stellen. Ze prikkelen mensen tot reflectie.

Uitdagend én bescheiden.

Werken met paradoxen is tegelijkertijd vanuit een gedurfde én vanuit een bescheiden positie in (politieke) dialoog met anderen treden. Het blootleggen van paradoxen is aan de ene kant zelfzeker: we proberen met anderen van gedachten te wisselen over wat wij wel als paradoxaal ervaren en zij misschien (nog) niet.

Maar het is ook een bescheiden aanpak: de ander wordt niet benaderd vanuit een alles omvattende analyse, gevolgd door een kant-en-klaar-alternatief dat vertrekt vanuit een blauw-rood-of-groendruk van de maatschappij. Paradoxen nodigen de ander in de eerste plaats uit tot reflectie en verduidelijking, tot dialoog. Het confronteert de ander met de spanning tussen de uitgangspunten van denken en handelen en de feitelijke resultaten of afgeleiden daarvan. Het legt een knoop in denken of handelen bloot en vraagt reflectie daarover.

Radicale postmodernisten verwerpen mogelijk de achterliggende idee: die van een consequente en logische opbouw van denken en handelen. Paradoxen zijn inderdaad schatplichtig aan een verlichtingsgericht denken. Doch dit is een te zwaar filosofisch debat om veel mensen voor warm te maken. Wie vanuit ervaringen in het dagelijkse leven doorsnee mensen weet te raken met paradoxen die ze bewust of onbewust aanvoelen of er zelfs mee worstelen, creëert een openheid om samen naar alternatieven te zoeken. Juist daarom vormen paradoxen een instrument om mensen even in de spiegel te laten kijken en om een openheid voor bijstellingen te creëren, in het eigen leven en via sociale actie.

Verder lezen?

Voor een toegankelijke bespreking van tijdsparadoxen en van de pleidooien voor onthaasting verwijs ik naar het essay:

- Dirk Geldof, 2001. *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen, Uitgeverij Houtekiet/De Prom, 200 p.

Een meer sociologische analyse van de overgang naar een risicomaatschappij en van de pleidooien voor downshifting, consuminderen of zelfbeperking biedt:

- Dirk Geldof, 2002 (3de, geactualiseerde druk, oorspronkelijk 1999). *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij*. Leuven/Leusden, Acco, 224 p.

Bio

Dirk Geldof is doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen. Sinds oktober 2002 coördinator van de beleidscel van het Politiek Secretariaat van AGALEV. Reacties zijn welkom bij dirk.geldof@agalev.be